

UOT 327; 930.22

ƏLİMUSA İBRAHİMOV

*Siyasi Elmlər üzrə Fəlsəfə Doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər fakültəsinin müəllimi
ialimusa@mail.ru*

İRAN-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə müasir dövrdə İran-Rusiya münasibətlərinin əsas istiqamətləri nəzərdən keçirilir. Müəllif İran və Rusiya arasında siyasi, iqtisadi və hərbi münasibətlərin qısa xarakteristikasını təqdim edir. İran-Rusiya münasibətlərində son onilliklərdə baş verən dəyişikliklərə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: İran, Rusiya, əməkdaşlıq, münasibətlər, maraqlar.

Giriş. İran-Rusiya münasibətlərini nəzərdən keçirərkən biz əməkdaşlığın müxtəlif səviyyələrini: ikitərəfli, regional və beynəlxalq əməkdaşlığı təhlil etməliyik. Bu kontekstdə məqalədə İran və Rusiyanın regional və beynəlxalq sahələrdə siyasi əməkdaşlığı təhlil edilir, habelə iki ölkə arasında iqtisadi-ticari və hərbi-texniki sahələrdə münasibətlərin inkişafı araşdırılır.

Amerikalı sosioloq və politoloq Samuel Hantinqton səkkiz qlobal dominant sivilizasiyanı fərqləndirir: Qərb sivilizasiyası, İslam sivilizasiyası, Latin Amerikası, pravoslav (Rusiya), Afrika, hind, yapon və Çin (Konfutsi) sivilizasiyaları. Onun fikrincə, bu sivilizasiyalar öz mədəniyyətlərini geosiyasi qarşıdurma halına gətirə biləcək qədər güclüdür. Müasir dünyada qarşıdurmada iştirak edən üç şərq sivilizasiyası (pravoslav - Rusiya; Konfutsi - Çin; İslam - İran) uzun müddətdən bəri öz rəqibinə, yəni Qərb sivilizasiyasına qarşı mübarizə aparır [1, s.30].

11 sentyabr 2001-ci il hadisələri ABŞ-ın Əfqanıstan və İraqı işğal etməsi, habelə yeganə fəvqəldövlət mövqeyinə sahiblənməsi üçün başlanğıc nöqtəsi oldu. Lakin Çin, Rusiya kimi ölkələr, habelə bəzi Avropa və müsəlman ölkələri ABŞ hegemonluğunun davam etməsindən narahatdır. Bu dövlətlər çoxqütblü sistemin yaradılması üçün daha fəal səy göstərirlər [2].

Hal-hazırda İran və Rusiya özlərinin dünya səhnəsində yerindən və rolundan narazıdır. Onlar istədikləri mövqeyə çatmaq üçün status-kvonu dəyişdirmək strategiyasına yönəlmişlər. Politologiya doktoru Maykl Smit Rusiya və İranın ABŞ-a qarşı xarici siyasət davranışının əksəriyyətinin onların identikliyi ilə müəyyən olunduğunu iddia edir. Onların siyasəti maddi tələblərə əsaslanmır, iki ölkədə hökm sürən normalar, dəyərlər, mədəniyyət, ideologiya və inancların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşmışdır [3, s.16].

Moskva Dövlət Universitetinin professoru A.Q.Duqin müasir siyasi və iqtisadi dünya nizamının yaradılması prosesini belə xarakterizə edir: SSRİ-nin dağılması həm güclü simmetrik fəvqəldövlətin, həm də bütöv nəhəng ideoloji düşərgənin yox olmasına gətirib çıxardı. Bu, iki qlobal hegemonluqdan birinin sonu oldu. Dünya nizamının bütün strukturu bu andan etibarən dönməz keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qaldı. Bu zaman ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi və liberal-demokratik kapitalist ideologiyası əsasında qurulmuş qütb yaşadı və sosial-siyasi sistemini (demokratiya, bazar, insan hüquqları ideologiyası) qlobal miqyasda genişləndirməyə davam etdi. Buna birqütblü dünya nizamı deyilir [4, s.21].

İranın keçmiş xarici işlər naziri, İranın ali rəhbərinin beynəlxalq məsələlər üzrə müşaviri Əli Əkbər Velayəti qeyd etmişdir: “ABŞ öz hegemonluğu şəraitində fəaliyyət göstərsə də, bir çox hallarda öz məqsədlərinə çatmağa müvəffəq olmamışdır. Bunun bariz nümunəsi Yaxın Şərq, həmçinin Əfqanıstan, İraq, Suriyadakı vəziyyətdir”. Velayəti hesab edir ki, İran, Rusiya və Çin çoxqütblü dünyanın yaradılması və qurulması üçün əməkdaşlıq etməlidirlər. Bundan əlavə, o, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının çoxqütblü dünyanın inkişafı aləti olduğuna inanır [5, s.45].

Xarici siyasət strategiyası mövqelərin əlaqələndirilməsində və müasir beynəlxalq münasibətlərin və regional böhranların tənzimlənməsində beynəlxalq təşkilatların və regional strukturların xüsusi rolunu vurğulayır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hazırda əksər ekspertlər heç bir konkret ölkəni ABŞ-a qarşı dura biləcək qüvvə kimi görmür.

Politoloq Cahangir Kərami hesab edir ki, “1990-2000-ci illərdə beynəlxalq sistem birqütblü və çoxqütblü sistem arasında dalğalanırdı. 11 sentyabr terror aktları respublikaçıları ABŞ-ın siyasi

Olimpinin zirvəsinə yüksəltdi və onlar ölkənin global siyasi sistemin mərkəzində mövqe tutmasını təmin etdi. ABŞ öz liderliyini digər ölkələrə qəbul etdirdi və tədricən hegemonluğunu artırdı, lakin Amerika xarici siyasəti İraq və Əfqanıstanda sabitlik problemlərini həll edə bilmədi. Bundan əlavə, kapitalist sisteminin iqtisadi böhranı, Çinin davamlı iqtisadi artımı, prezident Putinin hakimiyyəti altında Rusiyanın dirçəlməsi, global anti-kapitalist hərəkətlər, global vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması - bütün bu amillər beynəlxalq münasibətlərin təbiətində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu gün heç bir hökumət dünyadakı vəziyyətə nəzarət etmir. ABŞ artıq dünyanı təkbaşına idarə edə və dünya nizamının gələcəyini müəyyən edə bilməz” [6].

Florida Universitetinin professoru Mohiuddin Mesbahi İraq böhranından sonra ABŞ-ın hegemonluğunun ABŞ liderləri üçün kövrək və problemlidir olduğunu qeyd edir: “ABŞ, Avropa, Rusiya, Çin, İran və beynəlxalq münasibətlərin qeyri-dövlət aktorları arasında gələcək beynəlxalq sistemin formalaşdırılması sahəsində çətinliklər mövcud olsa da, beynəlxalq sistem dəyişir və inkişaf edir” [7].

“Şərqlə baxış” İran elitasının mühafizəkar qanadının xarici siyasətinə xas olan konseptual yanaşmadır. Buna baxmayaraq, liberal qanadın təkid etdiyi Qərblə Şərq arasında tarazlıq əldə etmək istəyi İslam Respublikasının ilk növbədə Şərq istiqamətində xarici siyasət təşəbbüslərinə səbəb olur. İranlı siyasətçi H.Taliya yazır: “Çin, Rusiya, Hindistan və İran Şərqdə, Qərbdə, Mərkəzi və Şimali Asiyada və Avropanın bir hissəsində yerləşən dörd böyük dövlət kimi birqütblü dünya nizamının həyata keçirilməsinin qarşısını ala bilərlər” [8, s.19].

İranlı politoloq S. Firuzabadi hesab edir ki, çoxqütblü beynəlxalq sistem İranın tərəqqisi üçün daha yaxşı şərait yaradardı və bu tip beynəlxalq sistem mövcud sistemlə müqayisədə İranın inkişafına daha az mane olardı. Bunun səbəbi gücün fərqli qütblər arasında bölünməsi və bir ölkənin beynəlxalq sistemdə hökmranlığının çətinləşməsidir [9, s.40]. Bu İran ekspertinin fikrincə, İran, Rusiya və Çin Amerika demokratiyası, yeni dünya düzəni, insan hüquqları, terrorizmlə mübarizə, NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi və ABŞ-ın Yaxın Şərqdə, Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiyada hökmranlığı kimi məsələlərdə ortaq mövqelərə malikdir. Buna görə də onlar vahid cəbhə - Amerika hegemonluğundan fərqli yeni bir güc qütbü yarada bilərlər.

Hegemonluq əleyhinə diskurs və çoxqütblü sistem qurmaq istəyi ilə paralel olaraq İran İslam Respublikası iki strateji məqsəd güdür: 1) şərq siyasətinin yenilənməsi; 2) cənub xarici siyasət istiqamətinin inkişafı.

“Şərqlə baxış” siyasəti çərçivəsində İran Şərq dövlətləri, xüsusilə Çin və Rusiya ilə strateji ittifaq yaratmağa çalışır. Bu səbəbdən İran ŞƏT-ə tamhüquqlu üzv olmaq istəyir. Bundan əlavə, İran İslam Respublikası Latın Amerikasının Venesuela, Nikaraqua, Boliviya və antiimperialist yönümlü digər ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirməyə çalışır. İran kimi regional dövlətlərin nüfuzunun artmasına zəmin yaradan beynəlxalq aləmdə rəqabət mühitinin yaradılması Tehrana birqütblü sistemi dəyişdirmək və ölkənin iqtisadi qüdrətini artırmaq fürsəti verə bilər.

İran və Rusiya arasındakı münasibətlər tarixində iqtisadi əlaqələr həmişə iki ölkənin əməkdaşlığının əsas sahələrindən biri olmuşdur. Yaxın coğrafi mövqe müsbət amil kimi iki ölkənin iqtisadi əlaqələrinə təkan vermişdir. Postsovet dövründə ikitərəfli münasibətlərin inkişafına anti-Amerika ictimai rəyin, müəyyən bölgələrdə ortaq maraqların inkişafı, Çeçenistan böhranında İranın təmkinli mövqeyi və iqtisadi-ticari faydalılıq kömək etmişdir. Hər iki ölkə daim ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün yeni yollar axtarır, energetika, ticarət, nəqliyyat və digər sahələrdə əməkdaşlıq edir.

İran-Rusiya münasibətləri V.Putinin 2000-ci ildə hakimiyyətə gəlişindən, M.Xatəminin Moskva səfərindən və onillik əməkdaşlıq haqqında müqavilənin imzalanmasından sonra xeyli inkişaf etmişdir [11, s.102]. Artıq 2005-ci ildə Rusiya İranın yeddinci ticarət tərəfdaşına çevrilmiş və bu dövlətin bütün idxal mallarının 5,33% -ni təmin etmişdir.

Rusiya Federasiyasının Prezidentinin və İran İslam Respublikası Prezidentinin 16 oktyabr 2007-ci ildə Tehrandə keçirdiyi görüşdə tərəflər Rusiya-İran ticari-iqtisadi əməkdaşlığının həcmi artırmaq niyyətlərini bir daha bəyan etdilər. İqtisadi sahədə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə potensialı reallaşdırmaq məqsədilə iki ölkənin ticari-iqtisadi əməkdaşlığına dair bir sıra hökumətlərarası sənədlərin bağlanması barədə razılıq əldə olundu.

Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafının ən mühüm amillərindən biri də coğrafi mövqe və müvafiq nəqliyyat sisteminin mövcudluğudur. İranın cənubda Hind okeanı ilə həmsərhəd olması iki ölkə arasındakı münasibətlərə müsbət təsir göstərir. İran, Rusiya və Hindistanın 2000-ci ildə

imzaladığı şimal və cənub dəhlizi haqqında saziş layihəsi regionun iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. Bu yol Hindistanı Şimali Avropa ilə ən qısa və etibarlı şəkildə birləşdirir. Rusiya, Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələri üçün Hindistanla İran vasitəsilə mal mübadiləsi iqtisadi cəhətdən daha məqsəduyğundur [12, s.149].

Buşəhr atom elektrik stansiyası iki ölkənin iqtisadi əməkdaşlığının əsas simvoluna çevrilmişdir, hərşənd bu layihənin əhəmiyyətinə siyasi məsələlər kölgə salmışdır. Moskvanın inamlı addımlarına baxmayaraq, Buşəhr layihəsi Moskva ilə Vaşinqton arasında gərginlik mənbəyinə çevrildi. ABŞ hökuməti İranın nüvə məsələsini Rusiya ilə cari münasibətlər kontekstində qiymətləndirirdi. Rusiya İranın Beynəlxalq Nüvə Enerjisi Agentliyinin qaydalarına əməl etdiyini vurğulayaraq, Tehrana heç bir mühüm texnologiya vermədiyini açıqladı. 2004-cü ilin iyununda V.Putin bildirdi ki, İran beynəlxalq birləşmənin nüvə proqramının şəffaflığı və Agentliklə əməkdaşlığa dair tələblərinə məhəl qoymasa, Rusiya Buşəhr atom elektrik stansiyasının inşasını dayandıracaq, lakin İran təşkilat qarşısında bütün öhdəliklərini yerinə yetirir, ona görə də bu əməkdaşlığa son verilməsi üçün səbəb yoxdur. Tədrisən ABŞ hökuməti Buşəhr layihəsi ilə bağlı etirazlarına son qoydu.

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatiya Akademiyasının Qlobal Məsələlər və Beynəlxalq Təşkilatlar Mərkəzinin direktoru Vladimir Orlov və onun həmkarı Aleksandr Vinnikov Rusiya cəmiyyətinin İranla nüvə əməkdaşlığı ilə əlaqədar ABŞ-ın iradlarına reaksiyalarını üç kateqoriyaya ayırır. Birinci kateqoriyaya Vaşinqtonun İranın nüvə siyasətini və onun məsələsini BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirəyə çıxarmasını ABŞ-ın nüvə bazarına hakim olmaq və Rusiyanı bu bazardakı payından məhrum etmək məqsədi güddüyünü düşünənlər daxildir. İkinci kateqoriya hesab edir ki, Vaşinqtonun Tehrana qarşı siyasəti bu ölkədəki İsrail lobbisinin güclü təsiri altındadır. Üçüncü kateqoriya isə əmindir ki, amerikalılar İran "kart"ından istifadə edərək Rusiya ilə digər məsələlərə dair danışıqlarda üstünlük əldə etmək istəyirlər [13, s.57].

Eyni zamanda, İranla nüvə əməkdaşlığı Rusiya üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Reaktorun İrana satılması nəticəsində Rusiya böyük gəlir əldə etmişdir. İkincisi, İran Rusiyaya bildirmişdir ki, Buşəhr elektrik stansiyası işə düşərsə, o, Rusiyadan digər nüvə reaktorları almağa hazır olacaq. Üçüncüsü, Buşəhr AES-in inşasında Rusiya mühəndislərinin və texniki işçilərinin iştirakı sayəsində Rusiyanın nüvə sənayesi daha dinamik xarakter qazanmışdır. Dördüncüsü, V.Putin İranla nüvə əməkdaşlığına son qoymağa yönəlmiş beynəlxalq təzyiqlərə qarşı çıxmaqla Rusiyanın beynəlxalq siyasətdə müstəqilliyi ilə bağlı ictimai rəyi təmin etmişdir.

Digər tərəfdən İran Rusiyanın ticarət tərəfdaşı hesab olunur və ticarət iki ölkə arasındakı yaxınlaşmada vacib amildir. Hələ Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiya İranla ticarətdə birinci yeri tuturdu [14, s.44]. İranın Rusiyadan ixrac etdiyi əsas mallar dəmir və polad təbəqələr, ağac və sellüloz-kağız məmulatları, dənli bitkilər, yanacaq-energetika məhsulları, dayaqqlar və üzən platformalardır; İranın Rusiyaya əsas ixrac məhsulları arasında ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları, həmçinin avtomobillər və plitələr, keramika və filizlər kimi mallar əsas yer tutur.

Buna baxmayaraq, İran və Rusiya arasında ticari-iqtisadi mübadilə inkişaf etsə də, bu münasibətlər siyasi-hərbi əməkdaşlıqla müqayisədə çox irəliləməmişdir. İki ölkə arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına dair çoxsaylı sazişlər imzalanırsa da, onların bir çoxu həyata keçirilmə mərhələsində maneələrlə üzləşmişdir.

Bir sıra ekspertlər iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın müvafiq inkişafının olmamasının səbəblərini aşağıdakılarla əlaqələndirirlər:

- iki ölkənin sahibkarlarının Avropa və Şərqi Asiya bazarlarına yönəlməsi;
- ölkələrin bankları və sığorta təşkilatları arasında sistemli qarşılıqlı əlaqələrin olmaması;
- son illərdə ikitərəfli öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi;
- İrana qarşı beynəlxalq sanksiyalar;
- iş adamlarının iki ölkənin bazarları haqqında kifayət qədər məlumatlı olmaması [15, s.132].

İqtisadi və ticari əlaqələrinin inkişafı iki əsas şərtlə mümkündür. Birincisi, ölkələrin bir-birlərinə ehtiyacı; ikincisi, liderlərin siyasi əməkdaşlığı. Lakin iqtisadiyyatın qloballaşması dövründə iqtisadi

sadi münasibətlər sağlam məntiq və fayda ilə müəyyən edilir və hətta siyasi baxımdan dost münasibətləri olan ölkələr iqtisadi məntiqə əməl etmədikdə geniş iqtisadi və ticarət əlaqələri formalaşmır. Başqa sözlə, istehsalçılar və sahibkarlar üçün fayda və iqtisadi maraq olmadığı təqdirdə, güclü və siyasi liderlərin tələbi ilə iki ölkə arasında sabit iqtisadi əlaqələr yaratmaq mümkün deyildir.

Nəticədə, Rusiya və İran liderlərinin istəyi və siyasi iradəsi iqtisadi əməkdaşlığın təşviqinə əsaslanarsa da, iki ölkənin iqtisadi sistemlərinin bir-birini tamamlamaması və neft və qaz satışları gəlirlərindən eyni dərəcədə asılılıq səbəbindən bu səylər müsbət nəticə verməmişdir.

İki ölkənin ixracının əsas hissəsini xammal və enerji təşkil edir. Statistik məlumatlar göstərir ki, iki ölkənin iqtisadiyyatı enerji ehtiyatlarının ixracatından çox asılıdır və təbii olaraq dünya bazarlarında neft və qaz qiymətlərinin dalğalanmasına həssasdır. Neft ixracatından asılı olan ölkələrdə şəffaf inzibati sistem üçün vacib şərt olan səmərəli idarəetməni təmin etmək çətinidir. Hökumət bürokratiyasının artması nəticəsində neft satışından gəlirlərin səmərəli istifadəsində problemlər yaranır [16, s.18]. Buna görə də iqtisadiyyatın qloballaşması dövründə ölkələr arasında iqtisadi mübadilənin böyük hissəsinin barter şəklində baş verdiyini nəzərə alsaq, Rusiya və İran, neft və qaz istisna olmaqla, bir-birinin bazarlarında təklif edə biləcəkləri digər əsas strateji mallara sahib deyildir.

Digər tərəfdən, iki ölkənin iqtisadiyyatının enerji ixracatından asılılığı potensial olaraq onlar arasında rəqabətə səbəb ola bilər. Rusiya və İran dünya bazarlarına qaz ixracı və Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının tranziti marşrutları məsələlərində rəqib hesab olunur. Rusiya uzun müddətdir ki, fəvqəldövlət siyasəti yürüdür və İran kimi bir rəqib tərəfindən, xüsusən də Avropanın enerji bazasında onun mövqelərinin zəiflədilməsi ilə barışa bilməz. Rusiya hökuməti Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrini də Rusiyanın enerji nəqli marşrutlarından istifadə etməyə çağırırmışdır. Əksinə, İran cənub marşrutlarını Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının daşınması üçün ən əlverişli yol hesab edir. Əlbəttə ki, ABŞ bu günə qədər İranın Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının öz ərazisi ilə Avropa bazarlarına nəqli səylərinə maneçilik törədir, bu da Rusiyaya nəinki bölgədən enerji daşıyıcılarının öz ərazisi vasitəsilə tranzitindən qazanc əldə etməyə, həm də enerji ixracatçılarına və istehlakçılara siyasi təsirini artırmağa imkan vermişdir [17, s.62].

İranla Qərbdə arasında gərginliyin azalması və Avropa dövlətlərinin yeni qaz təminatı mənbələri əldə etməyə can atması halında bu məsələdə dəyişiklik gözləniləndir. Buna görə də iki ölkənin iqtisadi sistemlərinin oxşarlığı və enerji ixracatından asılılığı onların münasibətlərində destruktiv amilə çevrilə bilər.

Ölkələrin iqtisadi əlaqələrinə mənfi təsir göstərən digər amil qlobal iqtisadiyyatda müqayisəli üstünlük prinsipi ilə əlaqədardır. Hazırda dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq əmək bölgüsü mövcuddur. Ölkələrin resursları azdır və dövlətlər yalnız dünya bazarlarına ən aşağı qiymətə və ən keyfiyyətli şəkildə təklif edə biləcəkləri mal və xidmətlər istehsal edirlər. Əksinə, müqayisəli üstünlüyü olmayan mallar digər ölkələrdən alınır. Rusiya və xüsusilə İran beynəlxalq standartlara cavab verən və dünya bazasında oxşar mallarla rəqabət apara biləcək mallar istehsal etmir. Belə şəraitdə hər iki ölkə ehtiyaclarını digər bazarlardan təmin edir. Məsələn, enerji sektorunda “Lukoil” və “Qazprom” kimi Rusiya şirkətləri İran bazasında neft emalı zavodlarının tikintisi və maye təbii qaz istehsalı obyektlərinin qurulması üçün texniki və mühəndislik sahələrində Avropa və Amerika şirkətləri ilə rəqabət aparmağa qadirdir.

Bundan əlavə, İranın xarici siyasətində iqtisadi məqsədlər prioritetə malik deyildir. İranın xarici siyasəti, əsasən, siyasi məqsədlərə yönəlmişdir, iqtisadi diplomatiyaya daha az əhəmiyyət verilir. Başqa sözlə, İran hökumətinin son otuz ildəki hərəkətləri nəzərə alındıqda, siyasətin iqtisadiyyatdan üstün olduğunu və xarici siyasət alətlərindən iqtisadi maraqları təmin etmək və digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün istifadə edilmədiyini görmək olar.

Əksinə, Rusiya Federasiyasının xarici siyasətinin məqsədi, Sovet İttifaqı dövründən fərqli olaraq, milli maraqların təmin edilməsinə, iqtisadi mənfəət əldə etməyə və çoxqütblü dünyaya nail olmağa yönəlmişdir. Bu məqsədlə Rusiya iqtisadi diplomatiya kursu seçərək, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmuşdur və qlobal iqtisadiyyatda fəal iştirak edir. Rusiya hökuməti iqtisadi proqramlarını Qərbdə ölkələrinin təklif etdiyi qlobal iqtisadiyyatı tənzimləyən prinsiplərə uyğun olaraq işləyib hazırlamışdır və Rusiyanın dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığı art-

maqdadır. Nəticə etibarilə iki dövlətin beynəlxalq iqtisadiyyatda müxtəlif yönümlü hərəkətləri də nəzərə alınmalıdır.

İqtisadi maneələrlə yanaşı, İran və digər ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına maneə kimi İranın siyasi və ideoloji sisteminə də diqqət yetirilməlidir. Dini ideologiya və İran hakimiyyət orqanlarının xarici ölkələrə münasibəti digər ölkələrlə iqtisadi münasibətlərin inkişafı yolunda maneədir. İran Konstitusiyasına əsasən, İranın əksər infrastruktur və sənaye layihələrində əcnəbilərin iştirakı qadağandır və ya çətin şərtlərlə mümkündür. Dini və ideoloji məhdudiyyətlər səbəbindən İran hakimiyyəti turizm kimi ən çiçəklənən iqtisadi sektorda Rusiya kimi ölkələrlə əməkdaşlıq edə bilmir. Beləliklə, İslam şəriətinin qanunları və kişi- qadın münasibətlərini, iranlılarla əcnəbilər arasındakı münasibətləri tənzimləyən qaydalar, iranlıların milli adət-ənənələri İranla iqtisadi-ticari əlaqələrə ciddi təsir göstərir [18].

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının statistikasına əsasən, son 10 ildə, Rusiyanın əsas iqtisadi tərəfdaşları AB, Çin, Türkiyə, ABŞ, Yaponiya, Ukrayna və Belarus olmuşdur, İranın əsas iqtisadi tərəfdaşları isə AB ölkələri, Çin, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Yaponiya, Cənubi Koreya, Hindistandır [19]. Müasir dünya “iqtisadi qarşılıqlı asılılıq” paradigmasına söykənir. İqtisadi qarşılıqlı asılılıq dövlətlər, firmalar və fərdlər arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin mövcudluğudur, bu əlaqələr olmadan heç kim keçinə bilməz. Buraya daha çox maliyyə, ticarət, elmi-texniki, sənaye əlaqələri daxildir. İran və Rusiyanın oxşar iqtisadi sistemini nəzərə alsaq, iqtisadi sahədə belə qarşılıqlı asılılıq müşahidə olunmur. Hər iki ölkənin iqtisadi inkişaf üçün müasir texnologiyalara və xarici investisiyalara ehtiyacı vardır, onlar bu sahədə bir-birinin ehtiyaclarını ödəyə bilməz. Buna görə də iki ölkə liderlərinin iqtisadi əməkdaşlığı artırmaq söylərinə baxmayaraq, indiyə qədər əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməmişdir.

Hərbi güc ölkənin milli təhlükəsizliyini qorumaq üçün zəruri vasitədir, müasir silahlar hərbi gücün mühüm komponentidir. Müvafiq silahları olmayan heç bir ordu xarici təhdidlər qarşısında özünü inamlı hiss edə bilməz. Ölkələrin silahlarının keyfiyyəti və miqdarı müharibələrin gedişində və sülh dövründə dövlətlərin manevr qabiliyyətinə ciddi təsir göstərir.

Səkkiz illik İran-İraq müharibəsi başa çatdıqdan sonra İran İslam Respublikası silah çatışmazlığı hiss edirdi. İraq və Körfəz ölkələri isə mürəkkəb hərbi silahlara sahib idi. Səudiyyə Ərəbistanının sərəncamında olan 100 “Tornado” və F-15 təyyarəsi bütün İran hərbi qüvvələrindən güclü idi. İraq ordusu ərəb ölkələrinin dəstəyi ilə ənənəvi və qeyri-ənənəvi silahların istehsalına böyük kapital yatıraraq, bölgədəki güc balansını öz xeyrinə dəyişdirə bilmişdi. Bu, Qərb tərəfindən İrana silah satışına qoyulan qadağanın İranın hərbi gücünün azalmasına səbəb olduğu və ölkənin milli təhlükəsizliyinə təhlükə yarandığı bir dövrdə baş verirdi. Təhlükəsizliyə yaranmış təhdidlərə qarşı çıxmaq üçün İranın müdafiə qabiliyyətinin artması zəruri olduğundan, silah və hərbi texnologiyanın alınması tələb olunurdu. Müxtəlif səbəblərə görə Avropa ölkələri İrana silah satmağa hazır deyildi. İranın Çin, Şimali Koreya və Rusiya ilə belə əməkdaşlıq imkanları mövcud idi. ABŞ və Şimali Koreyanın təzyiqi səbəbindən Çin yeni texnologiyalı silahlar baxımından bəzi məhdudiyyətlər yaşayırdı. Buna görə də Rusiya İranın müdafiə və hərbi ehtiyaclarını ödəmək üçün yeganə uyğun seçim oldu. Beləliklə, İran Rusiyadan ən böyük silah alıcısına çevrildi və hərbi əməkdaşlıq İranla Rusiya arasında yaxınlaşma üçün ən mühüm motiv oldu.

Tehran və Moskva arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişafında yeni mərhələ 1989-cu ildə İran parlamentinin sədri Əli-Əkbər Həşimi Rəfsəncaninin şimal qonşusuna səfəri oldu. O və M.S.Qorbaçov SSRİ ilə İran İslam Respublikası arasında münasibətlər və dostcasına əməkdaşlığın prinsipləri haqqında bəyannamə imzaladı. Bəyannamənin mətnində elan olunan yeni məqamlar Sovet İttifaqının müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində İran tərəfi ilə əməkdaşlığa razılıq verməsi haqqında müddəa, habelə uzunmüddətli iqtisadi proqramın nəzərdə tutulması idi. Bu səfər zamanı iki ölkənin razılığı ilə İrana hərbi texnika və hərbi texnologiyaların satışı üçün təxminən iki milyard dollar ayrıldı. 1990-cı illərin əvvəllərində Rusiya 1989-cu il müqaviləsi çərçivəsində İrana 3 sualtı qayıq və 8 MİQ-29 təyyarəsi, həmçinin T-72 tankının istehsal texnologiyasını satdı [20, s.190]. Rusiyada əldə edilən sualtı qayıqların gücü 2500 ton idi. Bu sualtı qayıqlar dizel mühərrikli olsa da, onların əldə edilməsi iranlıların geosiyasi xəyallarının tərkib hissəsi idi və Tehranın İran körfəzində və Oman dənizində regional gücünü artırdı.

1990-cı illərdən bəri Rusiya və İran hərbi-texniki sahədə əlaqələrin inkişafı sahəsində ciddi maneələrlə üzləşmişlər. Bu maneələr, əsasən, xarici amillərlə şərtlənir. B.Yeltsinin siyasi baxımdan Qərb yönümlü hökuməti İrana silah satmasının ABŞ-ın qəzəbinə səbəb olacağını təsəvvür etmirdi, çünki bu dövrdə İranda hakimiyyətə gəlmiş Həşimi-Rəfsəncani hökuməti də Qərblə münasibətləri bərpa etməyə çalışırdı. Lakin davam edən düşmənçilik və inamsızlıq Tehran və Vaşinqton arasında diplomatik əlaqələrin bərpasına mane oldu.

ABŞ və onun Yaxın Şərq müttəfiqləri əvvəlcə Rusiyanın İrana silah satması məsələsində kəskin mənfi mövqe tutdular. 1995-ci ilin mayında Moskvada Boris Yeltsin ABŞ Prezidenti Bill Klintonla görüşdə ABŞ-ın təzyiqlərinə tab gətirmədi və İranla əvvəllər imzalanmış bütün hərbi müqavilələrin icrasını vaxtından əvvəl, 1999-cu ilin sonuna qədər başa çatdırmağı vəd etdi. Eyni zamanda, Rusiya tərəfi Tehranla heç bir yeni hərbi saziş bağlamamağa söz verdi. Bu razılaşmaların rəsmi iki-tərəfli ifadəsi 30 iyun 1995-ci il tarixli Protokol oldu. Sənədi Rusiyanın baş naziri Viktor Çernomyrdin və ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qor imzalamışdı. Beləliklə, ABŞ hökuməti İranın hərbi gücünün bərpasının qarşısını almağa çalışırdı. Bu razılaşma İran və Rusiyanın hərbi əməkdaşlığını məhdudlaşdırdı. 1996-cı ilə qədər Rusiya artıq İran tərəfinə üç dizel mühərrikli sualtı qayıq vermişdi. Müvafiq müqavilə Rusiya gəmiqayırma zavodlarında İran üçün daha dörd sualtı qayıqın inşasını nəzərdə tuturdu. Lakin Qor-Çernomyrdin protokolu bu müddəanın reallaşmasına imkan vermədi. Sualtı qayıqlara dair müqavilələrin ümumi dəyəri 1,6 milyard dollar həcmində qiymətləndirilirdi. Nəticədə Rusiyaya vurulan zərər milyardlarla dollara, itirilmiş mənfəət isə on milyardlarla dollara çatdı.

Vladimir Putinin Kremlə gəlməsi ilə Rusiya tərəfi amerikalılarla əvvəlki razılaşmalardan imtina etmək qərarına gəldi. 3 noyabr 2000-ci ildə Moskva Qor-Çernomyrdin Protokolundan çıxması barədə Vaşinqtonu xəbərdar etdi. 2001-ci ilin oktyabrında bağlanan yeni müqavilə əsasında Rusiyanın hər il İrana 300-400 milyon dollar dəyərində silah satması qərara alındı. 2005-ci ilin dekabr ayında 700 milyon dollardan çox dəyəri olan 29 hava hücumundan müdafiə sisteminin satışına dair müqavilə imzalandı. İki ölkə arasındakı hərbi əməkdaşlıq barədə məlumatlar məxfi olsa da, məlumdur ki, kosmik texnika və ballistik raketlər sahəsində əməkdaşlıq hələ 1992-ci ildə başlanmış və sonradan xeyli sayda rusiyalı mütəxəssisin İranda işləməsi ilə daha yüksək səviyyəyə çatmışdır. Aero-kosmik sənayesində Rusiya “Zəhra” İran peykinin yaradılmasında iştirak etmiş və 2005-ci ilin oktyabrında elmi tədqiqat məqsədi ilə “Sina-1” ilk birgə Rusiya-İran kosmik gəmisi kosmosa buraxılmışdır [21, s.59].

Beləliklə, müstəqil ölkələrə münasibətdə avrasiyaçı yanaşma çərçivəsində Çin və Hindistandan sonra İran Rusiyadan silah alan üçüncü böyük alıcı olmuşdur. Qərb ölkələri İrana silah satmadığı halda, Rusiya İrana bəzi hərbi texnika nümunələrinin istehsal texnologiyasını satmışdır, İranda çoxlu sayda rusiyalı hərbi müşavir işləyir. Əlbəttə, İranın Rusiyadan hərbi asılılığı, Rusiyanın hərbi sənayesindən iqtisadi asılılığı İranın Rusiya ilə siyasəti çərçivəsində “yaxın xaric” bölgəsində müəyyən addımlar atmasına səbəb olmuşdur. Rusiya ilə İran arasındakı əlaqələrin hərbi-texniki əməkdaşlıq xətti üzrə inkişafı ikitərəfli münasibətlərin bütün kompleksini yeni səviyyəyə qaldırır. İran regional kollektiv təhlükəsizlik sistemlərinin üzvü deyildir, bölgənin ümumi problemlərin yalnız regional dövlətlərin gücü ilə həllinin prinsipli tərəfdarı kimi çıxış edir.

Nəticə. Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri ifadə etmək mümkündür:

Hal-hazırda İran və Rusiya özlərinin dünya səhnəsində yerindən və rolundan narazıdır. Onlar istədikləri mövqeyə çatmaq üçün status-kvonu dəyişdirmək strategiyasına yönəlmişlər.

Hegemonluq əleyhinə diskurs və çoxqütblü sistem qurmaq istəyi ilə paralel olaraq İran İslam Respublikası iki strateji məqsəd güdür: 1) şərq siyasətinin yenilənməsi; 2) cənub xarici siyasət istiqamətinin inkişafı.

“Şərqə baxış” siyasəti çərçivəsində İran Şərq dövlətləri, xüsusilə Çin və Rusiya ilə strateji ittifaq yaratmağa çalışır. İran kimi regional dövlətlərin nüfuzunun artmasına zəmin yaradan beynəlxalq aləmdə rəqabət mühitinin yaradılması Tehrana birqütblü sistemi dəyişdirmək və ölkənin iqtisadi qüdrətini artırmaq fürsəti verə bilər.

İran və Rusiya arasındakı münasibətlər tarixində iqtisadi əlaqələr həmişə iki ölkənin əməkdaşlığının əsas sahələrindən biri olmuşdur. Yaxın coğrafi mövqe müsbət amil kimi iki ölkənin iqtisadi əlaqələrinə təkan vermişdir. Postsovet dövründə ikitərəfli münasibətlərin inkişafına anti-Amerika ictimai rəyin, müəyyən bölgələrdə ortaqların inkişafı, Çeçenistan böhranında İranın təmkinli mövqeyi və iqtisadi-ticarəti faydalılıq kömək etmişdir. Hər iki ölkə daim ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün yeni yollar axtarır, energetika, ticarət, nəqliyyat və digər sahələrdə əməkdaşlıq edir.

İran-Rusiya münasibətləri V.Putinin 2000-ci ildə hakimiyyətə gəlişindən, M.Xatəminin Moskva səfərindən və onillik əməkdaşlıq haqqında müqavilənin imzalanmasından sonra xeyli inkişaf etmişdir.

Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafının ən mühüm amillərindən biri də coğrafi mövqe və müvafiq nəqliyyat sisteminin mövcudluğudur. İranın cənubda Hind okeanı ilə həmsərhəd olması iki ölkə arasındakı münasibətlərə müsbət təsir göstərir.

Bu şəhər atom elektrik stansiyası iki ölkənin iqtisadi əməkdaşlığının əsas simvoluna çevrilmişdir, hərşənd bu layihənin əhəmiyyətinə siyasi məsələlər kölgə salmışdır. İranla nüvə əməkdaşlığı Rusiya üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Reaktorun İrana satılması nəticəsində Rusiya böyük gəlir əldə etmişdir. V.Putin İranla nüvə əməkdaşlığına son qoymağa yönəlmiş beynəlxalq təzyiqlərə qarşı çıxmaqla Rusiyanın beynəlxalq siyasətdə müstəqilliyi ilə bağlı ictimai rəyi təmin etmişdir.

Rusiya və İran liderlərinin istəyi və siyasi iradəsi iqtisadi əməkdaşlığın təşviqinə əsaslansa da, iki ölkənin iqtisadi sistemlərinin bir-birini tamamlamaması və neft və qaz satışları gəlirlərindən eyni dərəcədə asılılıq səbəbindən bu səylər müsbət nəticə verməmişdir. Digər tərəfdən, iki ölkənin iqtisadiyyatının enerji ixracatından asılılığı potensial olaraq onlar arasında rəqabətə səbəb ola bilər. Rusiya və İran dünya bazarlarına qaz ixracı və Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının tranziti marşrutları məsələlərində rəqib hesab olunur. Rusiya uzun müddətdir ki, fəvqəldövlət siyasəti yürüdür və İran kimi bir rəqib tərəfindən, xüsusən də Avropanın enerji bazarında onun mövqelərinin zəiflədilməsi ilə barışa bilməz. Rusiya hökuməti Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrini də Rusiyanın enerji nəqli marşrutlarından istifadə etməyə çağırmışdır. Əksinə, İran cənub marşrutlarını Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının daşınması üçün ən əlverişli yol hesab edir. İranla Qərb arasında gərginliyin azalması və Avropa dövlətlərinin yeni qaz təminatı mənbələri əldə etməyə can atması halında bu məsələdə dəyişiklik gözləniləndir. Buna görə də iki ölkənin iqtisadi sistemlərinin oxşarlığı və enerji ixracatından asılılığı onların münasibətlərində destruktiv amilə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Huntington, S.P. The Clash of Civilizations and the remaking of World order / S.P. Huntington. – N.Y., Simon & Schuster, 1996, 368 p.
2. Ikenberry, J. Liberal Leviathan, the Origins, Crisis and Transformation of the American World Order / J. Ikenberry // Princeton Univ. Pr., 2011, 321 p.
3. Smith, M. European's Foreign and Security Policy / M. Smith // Cambridge: Cambr. Univ. Pr., 2000, 245 p.
4. Дугин, А.Г. Теория многополярного мира / А.Г. Дугин // М.: Евразийское движение, Москва. -2013. Сс.21- URL: <http://www.geopolitica.ru/sites/default/files/tmm-new-alltry2.pdf> [Müraciət tarixi: 13.10.2021].
5. Velayati, A.A. Iran and the essence of the policy of United States of America / A.A. Velayati // The Journal of Zamaneh. – 2010. – № 2, P.45.
6. Karami, J. New international order: hegemony, multipolarity or unipolar? / J. Karami // Journal of the Defense Policy. – 2009. – № 48, p.23-34.
7. Mesbahi, M. The features of new world order: Lectures on Political and International Studies Office. –Iran's Foreign Ministry. 15 Febr 2010.
8. Talee, H. Iran and the world of unipolar or multi-polar /H. Talee //Journal of Gozaresh. – 2011. – №100. – P.19.
9. Dehghani Firoozabadi, S.J. The foreign policy of the I. R. of Iran: trends and reflections / S.J. Dehghani Firoozabadi // The Journal of Middle Eastern Studies. – 2012. – № 31. – P.5–40.

10. Mazaheri, M.M. Russia and toward a multi-polar international system / M.M.Mazaheri. URL: <http://www.irdiplomacy.ir/fa/page/1952036/> [Müraciət tarixi: 13.10.2021].
11. و ایران روابط ک تاب در مامدوا دنیا، / روسیه و ایران اقتصاد مناسبات. دنیا مامدوا، 406ص. 6005. ایراس، اند تشارت: تهران - کرمی جهاند گپر، سدناپی معدی: روسیه، ویرا سد تار. Н. Экономические отношения Ирана и России/Н. Мамедова//Отношения Ирана и России/Под ред. М. Санаи, Д. Карами. Тегеран: Ирас, 2009. С.102.
12. ریما احمد دیان، مارهب. ط باور ی راجت ناریا و هیسور / مارهب. ریما نای دمحارد ب لک ط باور ناریا و روسیه، رات ساری و یدم یان س و ری گناهج نارهت، مرک: تاراشد تانا ایراس، 6005. - صص. 442-490. Амир Ахмадиан, Б. Торговые отношения Ирана и России/Б.Амир Ахмадиан//Отношения Ирана и России/Под ред. М.Санаи, Д.Карами. Тегеран: Ирас, 2009. С.149–150.
13. Orlov, B., Vinnikov, A. The Great Guessing Game: Russia and the Iranian Nuclear Issue/B. Orlov, A. Vinnikov // the Washington Quarterly. – 2005. – P.57–58.
14. ک تاب در. اریمخت تقی، محمد / روسیه و ایران روابط ط تار یخ به ن گامی. تقی محمد مختاری، 11ص. 6005. ایراس، اند تشارت کرمی، جهاند گپر، سدناپی معدی: ویرا سد تار روسیه، و ایران روابط ط. Мохтари, М.Т. Взгляд на историю отношений Ирана и России / М.Т. Мохтари // Отношения Ирана и России / Под ред. М. Санаи, Д. Карами. – Тегеран: Ирас, 2009. – С.44.
15. ایران اسلامی جمهوری با روابط ط و روسیه فدراسیون در سد یاسی ت حوالات و ساختار. معدی صد فری، / & عل یقل یان احد ف ارسی به ت رجه. ویچ ل فت آدریان، / ت و سعه و دمک راسی. آدریان ویچ، ل فت. 16. 42ص. 6009. - ذو، طرح اند تشارت: تهران - خاک باز اف شین. А. Лофитвич // перевод на фарси Алигалиан J. , Афшин Хакбаз, Издательство Тарх ноу. – 2005. С.18.(Сноска дана в переводе с фарси)
17. Katz, Mark N. Russian-Iranian Relations in the Obama Era/ Mark N. Katz//Middle East Policy.2010, № 2. P.62-69.
18. Russian International Affairs Council (RIAC).Modern Russian-Iranian Relations: Challenges and Opportunities / 2014. - No. XIV.- P.30-31, URL:<http://russiancouncil.ru/common/upload/WP14Russia-Iran-En.pdf> [Müraciət tarixi: 13.10.2021].
19. World Trade Organization. URL: http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/trade_profiles12_e.pdf [Müraciət tarixi: 13.10.2021].
20. Shlapentokh, D. Putin's Moscow approach to Iran: between pragmatism and fear / D. Shlapentokh // Journal of Balkan and Near Eastern Studies. – 2011. – № 2 (13). – P.190.
21. Nemets, A.V., Kurtz, R.W. the Iranian Space Program and Russian Assistance / A.V. Nemets, R.W. Kurtz // Journal of Slavic Military Studies. – 2009. – № 3. – P. 59-96.

АЛИМУСА ИБРАГИМОВ

*Преподаватель факультета международных отношений
Бакинского государственного университета, доктор философии по политическим наукам*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИРАНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассматриваются основные направления ирано-российских отношений в современную эпоху. Автор представляет краткий обзор политических, экономических и военных отношений между Ираном и Россией. Особое внимание уделяется недавним изменениям в ирано-российских отношениях.

Ключевые слова: Иран, Россия, сотрудничество, отношения, интересы.

ALİMUSA İBRAHİMOV

PhD, Lecturer at the Faculty of International Relations of Baku State University

THE MAIN DIRECTIONS OF IRANIAN-RUSSIAN RELATIONS

The article discusses the main directions of Iranian-Russian relations in the modern era. The author provides a brief overview of the political, economic and military relations between Iran and Russia. Particular attention is paid to recent changes in Iranian-Russian relations.

Keywords: Iran, Russia, cooperation, relations, interests.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 oktyabr 2021-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 dekabr 2021-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Qurban Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.
